

A holokaustt komáromi történetéhez

MIROSLAV MICHELA
On the history of the Holocaust in Komárno

94(=411.16)(437.6)“1938/1945”
323.12(=411.16)(437.6)“1938/1945”
341.43(=411.16)(437.6)“1938/1945”
343.819.5

Keywords: Jews in Komárno, First Vienna Award, the ghetto in Komárno, the functions of the Komárno fortresses, the Arrow Cross government.

A Szlovákia jelenlegi területén levő zsidó közösségek története mindenekelőtt a kommunizmus bukása óta számít fontos témának a hazai és külföldi történészek körében. Noha viszonylag sok dolgozat jelent meg e témában, a holokaustt dél-szlovákiai kérdésköre máig kevésbé feldolgozott. Ez azzal a ténnyel is összefügg, hogy az 1938–1945 közötti arbitrációs terület sorsával hosszú időszakra visszatekintve is kevés figyelmet szenteltek. A témában megjelent könyvek (Tilkovszky 1972, Vietor 1968) sem túlságosan foglalkoznak vele.¹ A legismertebb átfogó kötet, mely részletebben foglalkozik ezzel a témával a magyarországi holokaustt kontextusában, alighanem Randolph Braham amerikai történész egy régebbi monográfiája. (Braham 1997)

Hasonló a helyzet a tárgyalt időszak Komáromjára vagy Komárom megyéjére vonatkozóan is. A sok-sok összefoglaló jellegű mű egyike sem nyújt támpontokat a város életének az 1938 és 1945 közötti időszakára, de akad néhány régebbi és újabb munka, melyek az érdeklődőnek hasznára lehetnek.²

Jelen tanulmány a korabeli sajtó és a Nyitrai Állami Levéltár nyitraivánkai és komáromi fiókja (ŠANR) hiányos archív forrásain alapul. Sajnos nem volt módom az 1938–1945 közti időszak teljes anyagát áttekinteni, mert a kutatást nehezíti, hogy a fondok leltárjegyzék nélküliek, valamint úgy tűnik, sok fontos anyag meg sem őrződött. Nagyon sok pótlólagos információhoz jutottam a helyi túlélő zsidó lakosság visszaemlékezései révén, melyeket a 20. század 90-es éveiben az egyesült államokbeli USC Shoah Foundation rögzített digitális formában. Ezek a dokumentumok a világháló segítségével Közép-Európában is hozzáférhetőek, és sok olyan egyedi információval szol-

1 Kivétel: Lang–Štrba 2006, de ez a publikáció sem vállalkozik az egész visszacsatolt terület vizsgálatára.

2 Paszternák A.–Paszternák T. (szerk.) 2013; Raab 2000; Számadó–Turi 2011; Braham (szerk.) 2007.; Ristveyová–Hruboň 2014a; Ristveyová–Hruboň 2014b; Hruboň–Ristveyová 2014.

gálnak, melyekhez egyébként nem lehet hozzájutni egyéb források híján. Éppen ezért nagyon sok esetben az említett digitális archívumot használtam forrásként.³

A zsidók Komáromban

Kisebbségi megszakításokkal a római időkig vezethető vissza a térség zsidók általi lakossága. Tudjuk, hogy a 18. század végétől a városban hitközségük is működött, míg a 19. század második felétől sok zsidó lakos a város nagyra becsült és befolyásos tagjai közé tartozott. A komáromi zsidók többsége a neológ irányhoz tartozott, de volt ortodox közösségük is. A közösségen belüli vallási szakadásra jelképesen utal az egyik visszaemlékező története is, mely szerint a sors szomorú iróniájaként a neológ és az ortodox rabbi személyesen először 1944 márciusában találkozott, letartóztatásukkor és Auschwitzba deportálásukkor.⁴

Az egykor volt történelmi Magyarország, majd Szlovákia sok városához hasonlóan a zsidó lakosság teljes mértékben kivette részét Komárom mindennapjaiból. Tevékenységüket a város történetét szervesen alakító jótékonyági és sportegyletek is jelzik. Három zsidó vállalkozó – Leopold Weiss, Leopold Hecht és Ignác Pick – Komárom legnagyobb forgalmi adóját fizette, 1913-ban pedig az 500 legnagyobb adózóból 131 volt zsidó. (*Encyklopédia...* 2009, 195. p.) A közismert nagyvállalkozókon, kereskedőkön és ügyes kézműveseken kívül a helyi közösség kiemelkedő ügyvédek, orvosokat, újságírókat és művészeket adott a városnak. Közülük számosan fontos funkciókat láttak el a közigazgatásban és a képviselő-testületekben.

A monarchia első világháborús vereségének és az ezt követő megszűnése következtében 1918 után a Duna új „nemzetállamok” határfolyójává vált. Komárom maga is két részre lett osztva. A jobb parti rész Komárom-Újvárosként a szomszéd Magyarországon belül fejlődött tovább. A bal parti megtartotta a nevét, és a Csehszlovák Köztársaság része lett. Ez a nagymértékben magyar régió csaknem szó szerint egyik napról a másikra egy új nemzetállam részévé vált, ezen belül önérzetes nemzeti kisebbségként. Emiatt komoly nemzetiségi és szociális konfliktusok terhelték, s nagyban sújtotta az élelmiszer-ellátás összeomlása, valamint a munkanélküliség gyors emelkedése – mivel a háború befejeztével a lőszergyár 1600 munkásának felmondtak. (Mácza 2004, 113–126. p.) Komárom lakossága szorosan kötődött a királyi Magyarország hagyományaihoz, ami a város légkörét is meghatározta, mindenekelőtt a '48-as forradalmi hagyományok ápolása volt nagyon fontos, amit nagymértékben tisztelt a helyi zsidó közösség is, amely magát továbbra is főként magyarként azonosította; magyar volt az anyanyelvük, emellett többségük más nyelveket is beszélt.

3 Itt köszönöm meg a USC Shoah Foundation felvételeit, melyeket a prágai Károly Egyetem mellett működő Centrum vizuální historie Malach tett közzé (a továbbiakban: USC Shoah Foundation; CVH Malach). Kutatásom során 45 különböző hosszúságú olyan beszélgetést hallgattam végig, melyek valamilyen módon a komáromi zsidó hitközség életéhez kapcsolódtak.

4 Beszélgetés Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

A Csehszlovák Köztársaságon belül is folytatódott a 19. század második felében kezdődő modernizációs és emancipációs irányzat. Az idő tájt Komáromban több mint kétszáz zsidó üzletes volt, főként ruha- és textilárus, s körülbelül száz iparos műhely és üzem, valamint nyolc orvos és hat ügyvéd. (*Encyklopédia...* 2009, 195. p.) Amint arra Raab Ferenc felhívja a figyelmet, a tény, hogy több üzlethelyiség a belvárosban volt, leginkább szombatonként látszott, amikor is például a Nádor utcában csak három üzlet tartott nyitva.⁵ Egy 1929-es statisztika szerint a helyi ipari termelés 68%-a volt magyarok kezén, 27%-a zsidóké volt, 5%-a pedig cseheké és szlovákoké, de e két utóbbi a városi hivatalok 54%-át tudta magáénak. (Mannová 2001, 111–140. p.) A Csehszlovák Köztársaság idején jelentősen bővülő állampolgári jogok a zsidóság disszimilációját eredményezték, hivatalosan is önálló nemzetként ismerték el, ami mellesleg Szlovákiának jól jött a magyarok százalékos arányának csökkenéséhez.

Amint a köztársaság más részein, Komáromban is létrejöttek a cionista szervezetek, és az országos hatókörű, cionista irányultságú Zsidó Párt is viszonylag nagy támogatottságot élvezett a helyi lakosság körében – választások idején például 689–750 szavazatot szerzett. A többi komáromi szavazat a magyar kisgazdapárt és a szociáldemokraták között oszlott meg.⁶

A Magyar Királysághoz való csatolás

A náci politika következményeként Közép-Európában 1938-ban gyökeresen megváltozott a politikai helyzet. Megváltoztak a határok, a térségben egyre nagyobb teret hódított a radikális nacionalizmus és antiszemitizmus. A müncheni egyezmény folytatása volt az első bécsi döntés (1938. november 2.) is: Magyarországhoz csatoltak 11 927 km²-t 1 041 401 lakossal. Közülük az 1938-as adatok szerint 879 007 vallotta magát magyarnak, 123 864 szlováknak. Zsidónak 40 552 személy vallotta magát, döntő többségük a magyart nevezte meg anyanyelvének. (Sallai 2002)

1938. november 5–10. között a Magyar Királyság hadserege elfoglalta az átadott területeket. Ezeket hermetikusan lezárták, szükségállapotot hirdettek ki. Az „anyaország”-gal való egyesülést a lakosság nagy része lelkesen üdvözölte, mivel a magyarok nagy része az első Csehszlovák Köztársasághoz tartozásukat sérelemként élte meg. A „nemzetállam”-mal való egyesülésnek tehát örült.

Komáromban 1938. november 6-án került sor a magyar katonaság ünnepélyes fogadására, az élen Horthy tengernaggyal, aki jelképesen fehér lovon érkezett. Feldíszített város fogadta őt, valamint lelkes emberekkel teli utcák, akik Hitlert és Mussolinit éljenezték. (Ristveyová–Hruboň 2014a, 100–104. p.) A magyar kormányzó ünnepélyes üdvözlésén számos zsidó is részt vett. Sokan örültek, hogy visszatértek a hazájukba, de aggódtak is, mert hallottak a magyarországi antiszemitizmusról. Még ugyanazon a napon sor került az első atrocitásokra: csehszlovák és zsidó tulajdonok ablakait és kirakatait törték össze, megjelentek az első becsmélő feliratok. A feszült-

5 Beszélgetés František Raabbal, ID 29124 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

6 ŠANR pob. KN, f. Fond Notársky úrad Komárno, kartón 2.

séget főként az ún. szabadcsapatok nevű nem reguláris katonaság szította, tagjai fizikailag bántalmazták a város néhány polgárát. Az antiszemita vandálok áldozatául esett Lipscher Mór hajdani kórházigazgató mellszobra is – Lipscher nemcsak a város elismert tekintélye és jelentős sebésze volt, a történelmi Magyarország területén ő hajtott végre először agyműtétet, tevékenysége alatt, 1902–1935 között magasra emelte a komáromi kórház színvonalát. 1944 tavaszán Lipscher az első letartóztatott zsidók közt volt, noha akkor már betegsége ágyhoz kötötte. De ez a szomorú tény is azt igazolja, mennyire kivételes egyénisége volt a városnak.⁷

A bécsi döntés után több atrocitás is érte a zsidó lakosságot. Az elfoglalt területen az ideiglenes közigazgatás „az állam ellenségei elleni megelőző intézkedések”-et rendelt el, ellenségnek pedig a következők számítottak: meggyőződéses kommunista, nemzeti agitátor, kártékony tevékenységet végző zsidó, cionista, rémhírek terjesztője, szektás, kémtevékenységgel gyanúsítható egyén, s végül mindenki, aki a magyar állam ellen agitál. Razziára is sor került, ennek célja a beköltözött zsidók kilakoltatása volt. Komáromban is összegyűjtötték a lakhelyi illetőséggel nem rendelkező férfiakat, s eldöntötték, hogy családjukkal együtt november 15-ig a határra toloncolják őket. Ernest Raab visszaemlékezése szerint mintegy 35-40 családról lehetett szó (családtaggokkal együtt tehát kb. 200 személyről).⁸ Csak pár személyes holmit vihetek magukkal, csak annyit, amennyit a kezükben elbírtak. A tervet azonban a szlovák határőrség megghiúsította – a kitoloncoltakat nem fogadták be. Így aztán a határ mentén vándoroltak, és a szidalmazáson kívül fizikailag is bántották őket. Végül Nyitrától délre internálták őket, a nagykeri határban. A száműzöttek itt éldegéltek, mindennemű ellátás híján. A közeli zsidó közösségek és a komáromi ismerőseik törődtek velük – lefizették a csendőröket, hogy ételt vihessenek a hajléktalanoknak. 1938 decemberében aztán sikerült elérni, hogy minden száműzött hazatérhessen.⁹

1938-tól Magyarországon olyan törvényi intézkedéseket hoztak, melyek fokozatosan korlátozták és kiszorították a zsidókat a társadalmi és a gazdasági életből. A bécsi döntés után e törvények érvényességét a visszacsatolt területekre is kiterjesztették. Az 1938. májusi, ún. első zsidótörvény korlátozta a zsidók részvételét a közéletben és a gazdaságban, amikor is 20%-os cenzust vezetett be a szellemi munkából élő személyekre. Ebben az időszakban a zsidó mint kategória még vallási alapon volt definiálva. 1939. május 5-én fogadták el a második törvényt, melynek keretében zsidónak minősült mindenki, akinek legalább egyik szülője vagy legalább mindkét nagyszülője zsidó származású volt. A szabadfoglalkozásúak arányát 6%-ra csökkentették, és a zsidóknak el kellett hagyniuk a közszolgálatot. A zsidó ügyvédek nem képviselhetek nem zsidó ügyfelet, és a fizikai munkát végző zsidók lehetőségeit is szűkítették: például nem dolgozhattak a komáromi hajógyárban, amely hadiiparinak minősült. E normák következtében az átengedett területeken a zsidó munkavállalók mintegy 70-80%-a veszítette el

7 L. ehhez: Beszélgetés Livia Lüffrellel, ID 23025, Ernest Raabbal, ID 10569, František Raabbal, ID 29124, Magda Raabbal, ID 29189 és Vadász Ferencsel, ID 2862 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

8 Más forrás kb. 80 személyt említ. L. Deák 2003, 85. p.; Ristveyová–Hruboň 2014a, 107. p.

9 Beszélgetés Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach. A kérdéskörhöz l. még: Nižňanský 1998, 259–286. p.; Nižňanský 1999.

iparendélyét vagy zárta be üzemét. Sok komáromi vállalkozó vesztette el így a megélhetését. Egyesek még próbálkoztak azzal, hogy keresztény tulajdonosokra, ún. strómanokra ruházták át üzletüket.¹⁰ Bevételeiket nagyban befolyásolta az is, hogy bizonyos áruval – cukor, petróleum, liszt stb. – nem kereskedhettek. A fiatalok diszkriminációját jelentette, hogy bizonyos szakokra korlátozott számú zsidó diák jelentkezhetett.

1941. augusztus 8-án fogadták el Magyarországon az ún. harmadik zsidótörvényt – ez már rasszista volt, és a náci zsidóellenes törvények szellemében fogant. A házassághoz való jog és a fajvédelem volt a tárgya. Abban az időben Magyarországról a megszállt ukrán területekre (Kamenyec-Podolszkij) mintegy 17-18 ezer állampolgárság nélküli zsidót szállítottak el azzal az indoklással, hogy a Magyarország területén való tartózkodásuk az állam érdekei szempontjából nem kívánatos. Voltak köztük Komárom környéki családok is. Ezeket a zsidókat a kitoloncolásuk után a nácik legyilkolták. A tényt, hogy a zsidóellenes intézkedések sorra szaporodtak, alátámasztja, hogy a zsidóknak megtiltották a megyei vásárookra és a nyilvános strandokra való belépést – Komáromban történetesen 1941. július 3-tól. A következő rendelet, melyet gyakran negyedik zsidótörvényként emlegetnek, 1942. szeptember 6-án lépett érvénybe, s megtiltotta a zsidóknak mezőgazdasági területek birtoklását, ezzel együtt elrendelte, hogy földjeiket az államnak adják el, s „az ellenértékről később születik rendelet.” (Székely-Vértes 1997; Karsai 2004, 1285–1304 p.)

Szólni kell még egy különös intézményről, a katonai munkaszolgálatról, melynek keretében a 18–45 év közötti férfiaknak bizonyos feladatokat kellett teljesíteniük az országban vagy a fronton. Ezek a zászlóaljak nagyon különbözőek voltak, a helyszíntől és a felettesüktől függően, de közös vonásuk annál több volt: a rossz higiéniai és élelmezési viszonyoktól kezdve a megaláztatásokig, a nehéz munkával bezárólag. Nyílt titoknak számított az ide besorozottak magas halandósága. Az egyik munkaszolgálatos emlékei szerint egy hétre egy darab (750 grammos) penészes kenyeret kaptak, reggelire fekete vizet (kávét), vacsorára fekete vizet és krumplit. Hetente egyszer vagy kétszer dzsemet is.¹¹ A munkaszolgálatosok egyik gyűjtőhelye az Igmándi erődben volt. Egyes – a faji üldözést igazoló – dokumentumok szerint a Duna bal partján is volt ilyen tábor, az 5-ös bástyánál.¹² Miután mintegy kétszáz komáromi férfit állítottak munkaszolgálatba, a város zsidó hitközségét fokozatosan nő, gyermekek és aggok alkották.

Egynéhány zsidó származású lakosnak sikerült kivélt kapni „az idegen megszállás alatti érdemek” fejében, vagy az első világháborús hősiességért. Noha a kirekesztő intézkedéseket nem érvényesítették teljes mértékben s Magyarország akkoriban viszonylag nyugodt és békés szigetnek számított a zsidó lakosság szemében, a társadalomból való kiszorításuk ugyanúgy ment végbe, mint a szomszédos országokban. A túlélők közül azonban nem mindenki tapasztalta meg ezeket az intézkedéseket, többen arra figyelmeztetnek, hogy szenvedésük csak 1944-ben kezdődött, egészen addig az ország elégedett lakói voltak, és közvetlen környezetükben nem tapasztaltak zsidó-

10 L. ehhez: Beszélgetés Ernest Raabbal, ID 10569 és František Raabbal, ID 29124 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

11 Beszélgetés Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

12 A Komáromi Zsidó Hitközség könyvtárában a következőkről található igazolások: Ármín Wilhelm, Július Hecht, Ladislav Lichtblau, Imrich Novák és František Raab.

ellenes gyűlölködést. Ezzel ellentétes tapasztalatokra és a zsidóellenes hangulat erősödésére hívja fel a figyelmet a város polgármesterének címzett levél 1940 novemberéből, mely a zsidókérdés gyorsított megoldását követeli, olyan értelemben, hogy a zsidókat kitiltanák a gazdasági és társadalmi életből. Ugyanez a levél vagyonrevíziót követel, valamint a harmadik zsidótörvény következetesebb alkalmazását. A különféle meg- és kizorító intézkedések fokozatosan Komáromban is érvényesültek, csakúgy, mint a nem zsidók közti ellenséges hangulat. (Ristveyová–Hruboň 2014b, 104–105. p.) Az egyik névtelen levél 1942 szeptemberéből a zsidó kereskedők praktikáira mutat rá, valamint a kormánypolitika elégtelen erélyességére, s tippeket ad a megoldásra.¹³

S bár ez idő tájt Komárom nem volt határváros, több lakója csempészettel foglalkozott, és segítettek a Szlovákiából menekülő zsidókat, ahol már 1942 márciusában megkezdték a hivatalok a deportálást.¹⁴ A szlovák kormány rendeletei kiterjedt migrációhullámot indított el dél felé, a szlovák–magyar határ menti területeken. A legújabb kutatások szerint ezt az utat körülbelül ötezer zsidó választotta, (Fiamová 2011, 162–172. p.) akik Magyarországon kerestek menedéket, leginkább Budapesten, de Komárom környékén is. Az élet a Magyar Királyságban akkor elviselhetőbb volt, mint az európai államok többségében, melyek már a nácik ellenőrzése alatt álltak.

A komáromi gettó

Az követően, hogy 1944 tavaszán a náci hadsereg megszállta Magyarországot, a migráció iránya megfordult, s kezdetét vette egy viszonylag rövid, ám nagyon intenzív gyűlekezése és menekülése a magyar zsidóságnak Magyarországról. A hivatalokban letartóztatásokra és személycserékre került sor. Az újonnan kinevezett kormány, melynek élére a volt berlini nagykövet, Sztójay Döme került, a német megszálló hatalom végrehajtó szerve lett. Nagymértékben felerősödött a zsidóellenes hangulat és a zsidóellenes intézkedések is. A közéletben durva zsidóellenes kampány folyt, az utcákat sértő feliratok díszítették. Az új kurzust a sajtó és a rádió is erősítette, melyek azt hirdették, hogy a zsidókérdés gyors megoldása az új nemzeti politika része, és szükségszerű, mert ettől függ a magyar nemzet jövője.

1944. március 18-ról 19-re virradóan Komárom belvárosában német tankok jelentek meg. Nem messze a két zsinagógától, a posta épületével szemben telepedett le az ún. Judenkommando parancsnoksága. A nácik a helyi hivatalokkal együttműködve már az első napokban letartóztatták a zsidó hitközség több jelentős tagját, köztük mindkét rabbit. A zsidó közösséget nagyon rövid idő alatt megfosztották utolsó jogaitól és vagyonuktól, és a társadalom perifériájára száműzték. 1944. március 24-én a hivatalok mind a 130 zsidó üzletet bezáratták. A lefoglalt vagyont egy helyre összpontosították, ezt részben szétlopkodták, részben nyilvános árverésre bocsátották vagy elosztották. (Ristveyová–Hruboň 2014b, 106., 109. p.) Zsidóknak tilos volt utazniuk, és április 5-től megjelölést, sárga Dávid-csillagot kellett viselniük. Ez utóbbi miatt többen nem is

¹³ ŠANR Ivanka pri Nitre, f. Župný úrad Komárno, k. 535.

¹⁴ Beszélgetés Gabriel Schutzengellel, ID 51692 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

léptek ki az utcára.¹⁵ Több visszaemlékező is megemlíti, hogy ekkoriban alapvetően változtak meg az emberi kapcsolatok, megtörtént, hogy a többség kerülte a zsidókat vagy megtagadta korábbi zsidó ismerőseit.¹⁶

Áprilisban létrehozták a gettót. A helyi zsidókat a hivatalok a két nagy zsinagóga környékére hívták, s itt közölték velük, hogy ezen a helyen lesznek összpontosítva, és ha az állam részére fognak dolgozni, akkor nem viszik el őket innen.¹⁷ A gettó felállításával kapcsolatos munkák 1944. június 1-jének estéig befejeződtek – a szigorúan őrzött terület a mai hetedik lakótelepen volt, az ortodox zsinagógától a katolikus temetőig, a Zsájk, Kispolgár és Citrom utcákat magában foglalva, a rakpart alsó részével együtt.¹⁸ A gettót lakóházak és utcák alkották, az ezeket elhagyó nem zsidók a zsidók házába költöztek át. Vihették ide a vagyonuk egy részét is.

1944 derekán Komáromban 2170 zsidó vallású személy élt, közülük 1950-et telepítettek a gettóba. 190 fiatal férfit munkaszolgálatra vittek, 15-öt túszul tartottak fogva, 15-nek pedig sikerült átszöknie Szlovákiába. (*Encyklopédia...* 2009, 195. p.) A helyiekhez még további 2500 zsidót soroltak a komáromi gettóba a megye más helyeiről, átmeneti gettókból, melyek Párkányban, Nagysurányban, Nagymegyeren, Perbetén és Gútán voltak. A nem elegendő kapacitáson azzal segítettek, hogy a gettóban felhúztak egy új fabarakkot, melynek építési költségeit a Zsidó Tanácsnak kellett állnia.¹⁹ A gettót a félelmetes hírvő katonai csendőrség, az ún. kakastollas csendőrség őrizte. A gettót csakis csendőri felügyelettel lehetett elhagyni – s persze csak azoknak, akiket a dohánygyárban dolgoztattak.²⁰ A gettóban nem folyt munka. Az étkeztetésükről maguknak az őrizeteseeknek kellett gondoskodniuk, abból, ami rendelkezésükre állt vagy amit az ismerőseik átadtak nekik a drótkerítésen. Általában a szabad ég alatt főztek, például az ortodox zsinagóga udvarán. Az internáltak magukkal vihették a gettóba az ingóságait s pénzért vagy ékszerek fejében ételhez jutottak. Olyan családtagok is hordták nekik az ennivalót, akik kivételben részesülve nem a gettóban laktak.

A komáromi gettó körülbelül egy hónapig működött. Június elején minden lakóját áttelepítették a Duna másik oldalára, az erődök közé, melyek afféle gyűjtőtáborként szolgáltak. Ide már csak a legszükségesebb személyes holmijukat vihették, a többi vagyonuktól megfosztották őket.

A túlélő emlékezők szerint a helyiek – kis kivétellel – nem tanúsítottak együttérzést a gettósított társaikkal. Ellenkezőleg, megtörtént, hogy egyesek kihasználták a zsidók félelmét és tanácsalanságát, anyagi okokból. Fennmaradt például egy történet, mely szerint egy tiszt az lgmánci erődben dolgozó munkaszolgálatosokat azzal hitegette,

15 Beszélgetés Etela Naggyal, ID 31785 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

16 Beszélgetés Etela Belanovával és Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

17 Beszélgetés Livia Löfflerrel, ID 23025, Etela Naggyal, ID 31785 és Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

18 Ehhez l. Raab 2000, valamint beszélgetés Magdaléna Baráthovával, ID 29010 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

19 ŠANR pob. KN, f. Municipálne mesto Komárno 1938-1945, spis č. 11171/1944

20 Beszélgetés Livia Löfflerrel, ID 23025 és Anna Wohlsteinnel, ID 28920 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

hogy kézbesíti a csomagjaikat a rokonságuknak, mely már a Monostori erődben várt a deportálásra. A csomagok azonban sosem jutottak el a címzettekhez.²¹ A Monostori erődben az örök veréssel kényszerítették az internáltakat, hogy árulják el az esetleg elrejtett tulajdonuk helyét.²² Egy további emlék a komáromi gettóból az erődbe való átszállítás idejéből maradt fenn: ekkor egy nagy dobozt helyeztek el az örök, hogy az internáltak abba dobálják az értéktárgyaikat.²³ Fennmaradt annak a komáromi bőrkereskedőnek az esete is, aki a deportálás idején megegyezett a rendőrökkel, hogy csukják le őt, s így menekülhessen meg, cserében rájuk hagyta a raktárkészletét.²⁴ A *Komáromi Lapok* 1944. júniusi cikke, mely szerint a városban még mindig folyik az elrejtett zsidó kincsek felkutatása, valamint hogy eddig több milliós értékekre bukkantak, csak árnyalja a korszakot jellemző örületet. (*Komáromi Lapok*, 1944. június 3., 3. p.)

A komáromi erődök funkciója

Ellentétben a hősiességgel, melyek a komáromi erődrendszerhez kötődnek, a második világháború keretén belül e falak nagy emberi tragédiák színtereit határozták. A csekély számú információt, mellyel rendelkezünk, főleg a már idézett túlélőkkel folytatott beszélgetésekből ismerjük. (Szita 2002) Az internáltak életkörülményei valamennyi erődben katasztrófálisak voltak. Gondot jelentettek a latrinák, a víz és az enivaló hiánya. Többnyire a föld alatti kazamatákban helyezték el őket, ahol háromemeletes fa-priccseken vagy a földre terített szalmán aludtak.²⁵

A jobb oldaliak közül a Monostori erőd volt a legnagyobb, ezt a magyar hadsereg használta. 1942-től egy részében lengyel és jugoszláv hadifoglyokat helyeztek el. 1944 kora nyarától a Komáromban és környékén lakó zsidók gyűjtőhelye lett: innen, Kassán keresztül deportálták őket az auschwitzi haláltáborba. A deportálás előtt az erődben több mint 5000 személyt tartottak fogva. Az Igmándi erőd a munkaszolgálatba sorozott zsidók gyűjtőtáborra volt. 1939 és 1942 között lengyel hadifoglyokat is őriztek itt, később ezeket a Monostori erődbe helyezték át. A lengyel emigránsoknak viszonylag tűrhető életkörülményeik voltak, szükségleteiket a magyar kormány fedezte, és például mezőgazdasági munkákra fogta őket. A háború után az erőd a nyugatról hazatérők fogadótáboraként szolgált. A harmadikban, a Csillagerődben, melyet 1939–1940-ben lőszerraktárnak építettek át, munkaszolgálatosok voltak, 1944 őszétől pedig magyar politikai foglyok, az államigazgatás tagjai, köztük különféle prominens személyiségek, papok, de zsidó szökevények is. Rajtuk kívül ide került „mindenféle gyanús és államellenes elem”, például idegen állampolgárok vagy romák. 1944 októberétől internálótáboraként használták Szálasi emberei – a vesztes háború után ők kerültek ide mint foglyok.

21 Beszélgetés Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

22 Beszélgetés Klára Kováčovával, ID 30944 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

23 Beszélgetés Anna Wohlsteinnel, ID 28920 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

24 Beszélgetés Vadász Ferencsel, ID 2862 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

25 Ezeket a tényeket mindegyik túlélő megemlíti. L. USC Shoah Foundation; CVH Malach.

A komáromi zsidók deportálására 1944. június 12-én és 15-én került sor a Duna jobb partján található vasútállomáson, arról a rámpáról, mely a személyállomás és a híd között húzódott. Marhaszállító vagonokba rakták őket, körülbelül 60-at egybe, víz és ennivaló nélkül, minimális személyi holmival s azzal, hogy munkára viszik őket.²⁶ Néhány komáromi, aki hírért vette a deportálásoknak, legalább a távolból – a Duna-hídról – eljött elbúcsúzni a szeretteitől. Az ún. Gaško–Vrančik lista szerint a kassai vasútállomáson két komáromi transzport haladt át, összesen 5463 személlyel. (Gaško 2014) A lágerekben 1884 komáromi zsidót gyilkoltak meg, 23-an a magyar hadsereg munkaszolgálatosaiként haltak meg, 15-öt magyarországi koncentrációs táborban kínoztak halálra. A komáromi zsidó közösségnek tehát 95%-át gyilkolták meg, köztük két rabbit, 19 orvost, 12 ügyvédet és 5 mérnököt. A Raab Ferenc által publikált adatok szerint a holokausztot mindössze 248 komáromi zsidó élte túl. (*Encyklopédia...* 2009, 195–196. p., Raab 2000)

Annak ellenére, hogy nem őrződött meg túl sok olyan történet, mely a nem zsidó lakosság önzetlen segíteni akarását rögzítené, egyetlenegy jelképpé vált. Alapy Gáspár, Komárom polgármestere azon kevesek egyike volt, akik igyekeztek megvédeni a helyi zsidó közösséget. A zsidóellenes közhangulat idején, a város polgármestereként kijelentette: „Én esküt tettem rá, hogy minden polgár ügyét egyformán szolgálom.” Igyekezett lassítani a zsidóellenes rendeletek hatékonyságát, s kivételeket állított ki, amiért nyilvánosan a zsidók védelmezőjének tartották. Még a gettó kiépítését is megpróbálta megakadályozni. A deportálások után felmentését kérte, s 1944. augusztus végén nyugdíjazták. Szálasi hatalomra jutásakor ifj. Richard Wojtowicz lett a megyefőnök, aki Alapyt mint zsidópártoló személyt elfogatta, majd a dachau koncentrációs táborba vitette. Alapy Gáspár itt hunyt el hat hét múlva, 64 évesen. (Szarka 2009, 62–87. p.)

A nyilaskeresztesek uralma

1944. október 15-e, tehát Horthynak a háborúból való sikertelen kiugrása és Szálasi Ferenc hatalomátvétele után a zsidóüldözés újabb hulláma következett. (Szita 2002) Noha a komáromi zsidók többsége ekkor már Auschwitzban volt, a kivételeknek köszönhetően néhányan a gettót és a deportálást is elkerülték. Ezek többségét a helyi nyilasok letartóztatták és a Duna-híd közelében meggyilkolták.²⁷ Kegyetlenül leszámoltak azokkal is, akik a zsidókat segítették. Ezek közé tartozott a zsidó hitről katolikusra áttért Zengő család, akik a deportálások idején nem hitték, hogy valami hasonló velük is megtörténhet, a télen azonban a családfőt és fiát a nyilasok meggyilkolták, a feleségnek pedig táblát akasztottak a nyakába, mely azt hirdette, hogy így jár mindenki, aki zsidókat rejteget. Ezzel a táblával kellett végigmennie Komáromon.²⁸

26 L. ehhez: beszélgetés Serena Feldmannal, ID 15248 és Miriam Alžbeta Fischerrel, ID 23706 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

27 Beszélgetés Livia Löfflerrel, ID 23025, Vadász Ferencsel, ID 2862 és Anna Wohlsteinnel, ID 28920 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

28 Beszélgetés Livia Löfflerrel, ID 23025 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

Ebben az időben került sor a romák módszeres összegyűjtésére és deportálására is. A front közeledtével ezek az intézkedések elsősorban az ország nyugati felén élöket érintették. A legfontosabb gyűjtőhellyé a Csillagerőd vált, itt több ezer roma fordult meg. A romákon elkövetett genocídium – roma megnevezéssel: porajmos – áldozatainak pontos száma azonban nem ismert. (Karsai 1992)

Komárom közelségébe a szovjet hadsereg először 1945 januárjában jutott el, de a város csak március végén szabadult fel a 2. Ukrán Front és a szovjet dunai flottilla által. 1945 tavaszán a városban a hatalmat ideiglenes nemzeti tanács vette át, mely elsősorban baloldali érzelmű személyekből állt. Megkezdődött a romok eltakarítása. A politikai változások eredményeként a magyarok egy részének kitelepítésére került sor, ez konkrétan a Komáromi járásból 6000 személyt, magából a városból 1710 személyt érintett. (Vadkerty 2007, Popély 2009, 47–66. p.) A komáromi születésű, jelentős kommunista újságíró és író, zsidó származású Vadász Ferencnek a szavai szerint a háború után Komáromon a szlovák nacionalizmus lett úrrá.²⁹ A magyarokat fasisztának és árulónak nevezték. Vadász emiatt hagyta el szülővárosát.

A világháború befejezésével Komáromba fokozatosan kezdtek visszatérni a túlélő zsidók. Egy olyan város fogadta őket, melyben sokan már nem tudták elképzelni a jövőjüket. A közelmúlt emlékei súlyosbították a háborús romok, a megbecstelenített zsinagógák, a szétvert és kirabolott otthonok. Lakásukat vagy házukat idegen bérlők foglalták el, az ingóságukat szétlopkodták, s továbbra is szembesülniük kellett az antiszemitizmus megnyilvánulásaival. Az elidegenedés érzéséhez nyilvánvalóan hozzájárult az is, hogy sokan nem beszélték az államnyelvet. Ennek ellenére a hitközség létszáma fokozatosan nőtt, elsősorban a városba beköltözőknek köszönhetően. 1948-ban Komáromban 502 zsidó élt. Izrael állam 1948. májusi megalapításakor a várost 343 zsidó lakosa hagyta el. (Raab 2000)

Irodalom

- Braham, Randolph 1997. *A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon*. Budapest, Belvárosi Kvk.
- Braham, Randolph (szerk.) 2007. *A magyar holokaust földrajzi enciklopédiája*. Budapest, Park Kiadó.
- Deák, Ladislav (összeáll.) 2003. *Viedenská arbitráž 2. november 1938. Dokumenty zv. 2. Okupácia. (2. november 1938 - 14. marec 1939)*. Martin–Bratislava, Matica slovenská.
- Encyklopédia židovských náboženských obcí A – K (I. zväzok)*. Bratislava, SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2009.
- Fiamová, Martina 2011. *Ilegálne prechody židovského obyvateľstva cez slovensko-maďarskú hranicu v rokoch 1942–1944*. In Mitáč Ján (szerk.): *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945*. Bratislava, Ústav pamäti národa, 162–172. p.
- Gaško, Mikuláš 2014. *Nad úkrytom*. Bratislava, Slovenská advokátska komora.
- Hruboň, Anton–Ristveyová Katarína 2014. *„Prinavrátene“ Komárno. Prehľad spoločensko-politického vývoja mesta v rokoch 1938 – 1945 s dôrazom na menšinovú otázku*. Krakov–Ružomberok, Spolok Slovákov v Poľsku – Historia nostra.

²⁹ Beszélgetés Vadász Ferencsel, ID 2862 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

- Karsai László 1992. *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945 – Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó.
- Karsai László 2004. A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944, *Századok*, 6. sz. 1285–1304 p.
- Lang, Tomáš–Štrba, Sándor 2006. *Holokaust na južnom Slovensku (na pozadí histórie novozámockých Židov)*. Bratislava, Kalligram.
- Mácza Mihály 2004. Az impériumváltás és következményei Komáromban (1919–1938). *Limes*, 3. 113–126. p.
- Mannová, Elena 2001. Konštrukcia menšinovej identity v mestskom prostredí. Maďari v Komárne a Lučenci (1918-1938). In Salner, Peter–Luther, David (szerk.): *Etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí*. Bratislava, Ústav etnológie SAV, 111–140. p.
- Nižňanský, Eduard 1998. Deportácie Židov v novembri 1938 zo Slovenska v hláseniach styčných dôstojníkov. In *Studia historica Nitriensia* 7, 259–286. p.
- Nižňanský, Eduard 1999. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov, Universum.
- Paszternák András–Paszternák Tamás (szerk.) 2013. *Mozaikok a komáromi zsidóság történetéből*. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség.
- Popély Árpád 2009. Plány na vysídlenie maďarského obyvateľstva v rámci výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. *Fórum spoločenskovedná revue*, 5. 47–66. p.
- Raab Ferenc 2000. *A komáromi zsidók múltja és jelene*. Komárom, KT Kiadó.
- Ristveyová, Katarína–Hruboň, Anton 2014a. Spoločensko-politický vývoj Komárna v rokoch 1938-1945. Od revízie po stabilizovanie nového režimu. In *Historický zborník*, 23/1. 95–114. p.
- Ristveyová, Katarína–Hruboň, Anton 2014b. Spoločensko-politický vývoj Komárna v rokoch 1938-1945. Od stabilizovania maďarského režimu do opätovného pričlenenia k Československu. In *Historický zborník*, 23/2. 94–111. p.
- Sallai Gergely 2002. *Az első bécsi döntés*. Budapest, Osiris.
- Számadó Emese–Turi Zsolt 2011. *Komárom, 1938–1945. A Felvidék visszacsatolása és komáromi következményei a korabeli sajtó és dokumentumok tükrében*. Komárom, Komáromi Közgyűjteményi Alapítvány.
- Szarka László 2009. Starosta Komárna Gáspár Alapy (1880–1945) – obeť maďarského nacizmu. The Mayor of Komárno Gáspár Alapy (1880–1945) –Victim of Hungarian Nazism. In Žiak, Miloš–Nižňanský, Eduard–Snopko, Ladislav–Krajmerová, Eva (eds.): *Park ušľachtilých duší* 3. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku. 62–87. p.
- Székely Gábor–Vértes Róbert (szerk.) 1997. *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945*. Budapest, Polgár Kiadó.
- Szita Szabolcs 2002. *A komáromi deportálás 1944 őszén*. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, Holocaust Dokumentációs Központ.
- Tilkovszky, Lóránt 1972. *Južné Slovensko v rokoch 1938-1945*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Vadkerty Katalin 2007. *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Bratislava, Kalligram.
- Vietor, Martin 1968. *Dejiny okupácie južného Slovenska 1938-1945*. Bratislava, SAV.

(Csanda Gábor fordítása)

MIROSLAV MICHELA

ON THE HISTORY OF THE HOLOCAUST IN KOMÁRNO

The history of Jewish communities on the territory of the present day Slovakia represent a major topic in the field of domestic and foreign historical production mainly since the fall of communism. Despite the fact that quite a number of works have been published, the issue of the Holocaust in southern Slovakia still remains very slightly processed. It is also related to the fact that, in the long-term horizon, there was relatively little attention paid to the fate of the arbitration territory in the years between 1938–1945. The situation in the same period is similar also in the context of the history of the town of Komárno, respectively of the Komárno County. Neither do the existing synthetic works provide basic data on the life of the town in the years 1938–1945. The present text has been written on the basis of fragmental archival sources stored in the State Archives in Nitra (and its branches in Ivanka pri Nitre and Komárno) and of the periodical press of the time. These are funds without inventory, respectively it seems that many important materials have not been preserved at all. Therefore the author cannot offer a comprehensive review, rather only some new information. A large amount of additional information piecing out the situation in the town in detail from the perspective of the surviving Jewish inhabitants, has been taken out from the digitalized interviews made with observers in the 1990s.